

รายงานการเดินทางไปสำรวจ โบราณวัตถุสถานที่จังหวัดปราจีนบุรี บุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ

ศาสตราจารย์ ม.จ. สุกัทรติศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

คณะโบราณคดีได้เดินทางไปสำรวจโบราณวัตถุสถานที่ต่าง ๆ ภายในประเทศเป็นประจำ ครั้งนี้ได้ออกเดินทางไปสำรวจโบราณวัตถุสถานที่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศ คือ จังหวัดปราจีนบุรี บุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ ระหว่างวันที่ ๒๑-๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ โดยมีผู้ร่วมเดินทางตั้งออกไปนี้คือ ศาสตราจารย์ ม.จ. สุกัทรติศ ดิศกุล นายกองเดช ประพัฒน์ทอง นายปรีชา กาญจนาคม นายพิบูล ศุภกิจวิเลขการ นายสมิทธิ ศิริภักดิ์ และนายถวิล วุฒิสวรรณ พนักงานขับรถ เฉพาะการสำรวจภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นายศิริ ดวงดี หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๕ ได้ติดตามไปด้วย

๔๐๑ โบราณคดี

ต่อไปนี้จะได้รายงานการเดินทาง
ไปสำรวจตามลำดับ

วันที่ ๒๑ มีนาคม ได้ออกเดินทาง
จากคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
เวลา ๘.๐๐ น. ถึงจังหวัดฉะเชิงเทราประ
มาณ ๑๑.๐๐ น. ถึงอำเภอสระแก้ว จังหวัด
ปราจีนบุรี เวลา ๑๓.๐๐ น. ถึงอำเภอ
อรัญญประเทศ เวลาประมาณ ๑๔.๐๐ น.
พักที่โรงแรมอำนวยการสุข ต่อจากนั้นได้ไป
พบปลัดอำเภอ คือ นายชัยมงคล เกสร-
ประเสริฐ ซึ่งจะเป็ผู้นำทางของเราใน
อำเภอนั้น

ตอนบ่ายได้ไปชมรูปพระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวรศิลาที่สมาคมพุทธสมาคมสง-
เคราะห์อำเภออรัญญประเทศ ซึ่งความจริง
ก็คือศาลเจ้านั่นเอง รูปพระโพธิสัตว์องค์นี้
สูงประมาณ ๑.๓๑ เมตร ฐานสูงราว
๐.๑๖ เซนติเมตร ทาสีทองบรอนซ์ทั้งองค์
และเป็นที่หวงแหนมากถึงขนาดใส่ไว้ใน
กรงเหล็ก ด้วยเหตุนี้จึงเป็นการยากที่จะ
ตรวจและถ่ายรูปได้ นายชัยมงคล เกสร-
ประเสริฐ ได้บอกว่าพระโพธิสัตว์องค์นี้อยู่
ที่สมาคมฯ แห่งนี้มานานแล้ว เป็นรูปปั้น
พระพักตร์เข้าใจว่าเป็นของเก่าอยู่ในศิลปะ
ขอมหรือลพบุรีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

มีพระเกศาเป็นผมหวีขึ้นไปข้างบน และมี
รูปพระอมิตาภะปางสมาธิอยู่เหนือมวยพระ
เกศา พระองค์ค่อนข้างแบน มี ๔ กร
พระกรอยู่ในท่าต่างๆ ไม่ตรงตามแบบ นำ
สันนิษฐานว่าพระองค์จะเป็นของที่สร้าง
ขึ้นใหม่ เฉพาะแต่พระเศียรเท่านั้นที่เป็น
ของเก่า (รูปที่ ๑)

ต่อจากนั้นได้ไปสำรวจเมืองไผ่ซึ่ง
อยู่ห่างจากที่ตั้งที่ว่าอำเภออรัญญประ-
เทศประมาณ ๑๒ กม. เป็นเมืองรูปไข่
มีเชิงเทินดินล้อมรอบ ๓ ชั้นและคูน้ำล้อม
รอบ ๑ ชั้น กรมศิลปากรได้เคยขุดแต่งซาก
โบราณสถานทางทิศตะวันออกของเมืองนี้
แล้ว ปรากฏว่าได้ขุดพบทวารบาล ชิ้น
ส่วนของเสมาธรรมจักร และเศียรในศิลปะ
ทวารวดี ซึ่งปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑ
สถานแห่งชาติ พระนคร นายศิริ ดวงดี
เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรซึ่งเป็นผู้ควบคุมการ
ขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้ได้พาไปดูซาก
โบราณสถานที่ได้ทำการขุดแต่งซึ่งอาจเป็น
พระเจดีย์หรือมณฑปก็ได้ ก่อด้วยอิฐ มี
มุขยื่นออกไปทั้งสี่ทิศ ทางทิศตะวันออกมี
บันไดทางขึ้นซึ่งมีแผ่นศิลาสลักเป็นอักข-
รฉันทอยู่เบื้องบน แต่เดิมอาจเดินเข้าไป
ข้างในได้ทางค้ำนี้ แต่ปัจจุบันถูกก่ออุค

เสียแล้ว โบราณสถานแห่งนี้แต่เดิมอาจสร้างขึ้นในสมัยทวารวดี แต่ได้รับการแก้ไขเพิ่มเติมในภายหลัง ที่ตรงกลาง กรมศิลปากรได้ขุดทดสอบลึกลงไปราว ๓ เมตร พบทรายและกรวดซึ่งคงจะเป็นฐานของรากอาคาร จากนั้นได้ไปสำรวจซากโบราณสถานอีกแห่งหนึ่งซึ่งห่างจากซากโบราณสถานแห่งแรกไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๑ กิโลเมตร เป็นเนินดินสูงราว ๕ เมตร กว้างราว ๕๐ เมตร ได้พบอัมจันทร์ศิลา ๒ ชิ้น มีลักษณะอยู่ในศิลปะขอมตอนปลาย ซากโบราณสถานนี้ก่อด้วยอิฐ

การสำรวจพบเช่นนี้ทำให้อาจกล่าวได้ว่าเมืองไผ่นั้นคงเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นในสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖) และได้รับการแก้ไขเพิ่มเติมในสมัยลพบุรี (ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘) สมควรที่จะได้กระทำการขุดค้นและขุดแต่งต่อไป

วันที่ ๒๒ มีนาคม เวลา ๗.๐๐ น.

ออกเดินทางพร้อมกับนายชัยมงคลไปอำเภอตาพญาซึ่งอยู่ห่างไปประมาณ ๕๐ กิโลเมตร ระหว่างกิโลเมตรที่ ๑๓-๑๔ ห่างจากถนนออกไปเล็กน้อยทิศตะวันออก มี

บ่อน้ำกว้างราว ๗ เมตร และมีหินกรวดประกอบอยู่มาก ที่บริเวณแห่งนี้อาจเคยเป็นถนนหรือเมืองเก่ามาแต่ก่อน เพราะมีคูน้ำและมีเศษแลงปรากฏอยู่ บริเวณที่มีหินกรวดอาจเคยเป็นแม่น้ำหรือห้วยมาก่อนก็ได้ หรือมีถนนหินไปชนกรวดมาจากที่อื่นเพื่อมารูปร่างน้ำ

ต่อจากนั้นได้ไปยังวัดหนองเสม็ด หมู่บ้านหนองเสม็ด ปรากฏว่าที่นี้มีโบราณวัตถุที่ได้เก็บมาจากปราสาทหนองไผ่ คือยอดปราสาทศิลาทรายสีชมพูในศิลปะลพบุรี สูง ๐.๘๘ เมตร กว้าง ๐.๘๐ เมตร ที่เชิงบันไดศาลาการเปรียญของวัดยังมีฐานศิวิลิ่งค์ศิลาที่ชำรุดอีก ๒ ชิ้น หลังจากนั้นนายพิมพ์ กั้นหอม ชาวหมู่บ้านหนองเสม็ด ซึ่งเป็นหน่วยอาสาสมัครรักษาดินแดนได้พาไปชมโบราณสถานอีกตั้งต่อไป

โคกนายจันหรือโคกสีหิน แต่พัง
ราบลงกับพื้นดินหมดแล้ว

ปราสาททัพเสียม หมู่บ้านหนองเสม็ด ตำบลโคกสูง อำเภอตาพญา หน้าปราสาทแห่งนี้มีแนวถนนจากทางทิศเหนือปราสาทแห่งนี้เคยมีจารึกอยู่ที่กรอบประตู

๔๒๑โบราณคดี

ปัจจุบันยังคงเหลือแต่กำแพงและประตู
ศิลาตันนอกเท่านั้น ภายใต้นี้หักพังไป
หมดแล้ว ปรากฏว่าปราสาทแห่งนี้แต่เดิม
เป็นปราสาทอิฐ ๓ หลัง ปราสาทหลังกลาง
มีจารึกบนหลังประตูทางด้านเหนือและ
ใต้ ตัวอักษรมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๖ จารึกภาษาสันสกฤตบนหลังประตู
ด้านใต้ กล่าวสรรเสริญพระอิศวร พระ
อูมา และพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ รวมทั้ง
การสร้างคิ่วลิ่งค์ เทวรูปพระอิศวรและ
พระอูมา จารึกภาษาขอมบนหลังประตู
ด้านใต้กล่าวถึงรายนามทาส ทรัพย์สมบัติ
และที่ดินของศาสนสถานแห่งนี้

ปราสาทหนองไผ่ ตำบลโคกสูง
อำเภอตาพญา ได้กล่าวแล้วว่ามียอดปรา
สาทและฐานคิ่วลิ่งค์ศิลา ๒ ชั้นรักษาอยู่ที่
วัดหนองเสม็ดและได้ไปเมื่อ ๗ ปีที่แล้ว
ปัจจุบันพังหมดแล้ว เหลือแต่เนินดิน

ปราสาทสะลือกกอก อำเภอตาพญา
ความจริงปราสาทหลังนี้เดิมยังคงอยู่ใน
สภาพดี แต่ต่อมาถูกวางระเบิดโดยผู้ต้อง
การลักโบราณวัตถุ จึงทำให้หักพังไปเป็น
ส่วนใหญ่ ถึงกระนั้นถ้าต้องการจะทำการ
ซ่อมแซมตามแบบอนัสติโลซิส (คือรื้อ
ออกมาแล้วประกอบขึ้นใหม่) ก็ยังอาจที่จะ

พอทำได้อยู่ ปราสาทแห่งนี้คงสร้างขึ้นใน
ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ได้ค้นพบ
จารึกที่สำคัญมาก ณ ปราสาทแห่งนี้ คือ
จารึกที่เรียกกันว่าจารึกสกกกอกกรม จารึก
ชั้นราว พ.ศ. ๑๕๕๕ กล่าวถึงการสร้าง
เทวาลัยของสกุลพราหมณ์สกุลหนึ่งซึ่งสืบ
ลงมาแต่พราหมณ์คิ่วกัวลย์ พราหมณ์ใน
สกุลนี้ได้ดำรงตำแหน่งพระมหाराชาครูและ
ปุโรหิตของพระราชาชอม และทำหน้าที่
เกี่ยวกับพิธีเทวราชลงมาเป็นเวลาร่วม
๒๕๐ ปีตั้งแต่ พ.ศ. ๑๓๔๕ จนถึง พ.ศ.
๑๕๕๕ จารึกหลังนี้ได้กล่าวถึงพระนามของ
บรรดาพระราชาชอมและเหตุการณ์ที่เกิด
ขึ้นอย่างสั้น ๆ ในรัชกาลเหล่านั้นด้วย เหตุ
นั้นจึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการศึกษา
ประวัติศาสตร์ขอม พระนามพระราช
เหล่านั้นเป็นพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว
ทั้งสิ้น จารึกหลังนี้ปัจจุบันอยู่ในหอสมุด
แห่งชาติ ประเทศไทย

หลังจากได้ส่งนายพิมพ์ กั้นหอม
ผู้นำทางที่หมู่บ้านหนองเสม็ดแล้ว จึงได้
กลับออกมายังถนนใหญ่ รับประทาน
อาหารกลางวันแล้ว จึงพยายามที่จะเข้าไป
ชมปราสาทระลมติม ซึ่งปรากฏว่ามีจารึก
ดังในหนังสือเรื่องประเทศกัมพูชา (Le

Cambodge) เล่ม ๒ ของนายเอย์โมนีเยร์ (Etienne Aymonier) ที่พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๔๔ กล่าวว่ามีการขุดทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านระลมติม ตั้งอยู่บนเนินดินซึ่งมีคูล้อมรอบ เหตุนี้แต่เดิมจึงอาจมีศาสนสถาน ที่สร้างด้วยไม้ เป็นจารึกหลัก ๒ ด้านบนแท่งศิลาทรายสีแดงรูปสี่เหลี่ยม จารึกคงสลักขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เล่าเรื่องกตเวทิตะและการพิพากษาลงโทษ แต่เมื่อสอบถามชาวบ้านก็ได้ความว่าโบราณสถานแถบนั้นถูกทำลายไปหมดแล้ว ไม่เหลืออะไรเลย จึงมิได้เดินทางเข้าไป

ต่อจากนั้นได้เดินทางไปสำรวจปราสาทเขาน้อย ซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาน้อยสูงประมาณ ๑๐๐ เมตรจากพื้นดิน ใกล้กับวัดชมพูคำพร้าว ตำบลหนองน้ำใส อำเภออรุณภูมิประเทศ ปราสาทแห่งนี้ยังคงอยู่ดี เฉพาะหลังกลางหลังเดียว ก่อด้วยอิฐ อีก ๒ หลังซึ่งก่อด้วยอิฐเช่นเดียวกันได้หักพังไปหมดแล้ว แต่ก็ยังน่าที่จะทำการขุดแต่งอยู่ ปราสาทอิฐหลังกลางมีหลังคา ก่อซ้อนขึ้นไปเป็นชั้นๆ แต่ละชั้นก็พยายามจำลองแบบชั้นล่างแต่ย่อส่วนกันขึ้นไปตามลำดับ ที่มีปราสาทมีการล้อมมุงมาก การ

ก่อใช้อิฐโดยไม่ใช้ปูนสอมีประตูทางเข้าอยู่ทางเดียวคือทิศตะวันออก อีก ๓ ทิศก่อเป็นประตูหลอก (รูปที่ ๒) ทับหลังศิลาที่มีปรากฏอยู่นั้นอยู่ในศิลปะขอมแบบสมโบร์-ไพรงุก (พ.ศ. ๑๑๕๐—๑๒๐๐) อย่างแท้จริง และคงนำมาจากที่อื่น ด้านบนของทับหลังมีวงโค้ง ๔ วงซึ่งมีลายลูกประคำประกอบเป็นขอบและมีลายดอกไม้เป็นลวดลายประดับอยู่ภายใน มีวงรูปไข่เป็นลายเครื่องประดับอยู่เหนือลายวงโค้งนี้ ๓ วง มีลายลูกประคำเป็นขอบและมีลายก้านชดคล้ายเมฆประดับอยู่โดยรอบ ภายในวงรูปไข่มีลายรูปสัตว์ ที่ปลายวงโค้งมีมกรแลเห็นหมดทั้งตัวหันหัวเข้าภายในและคางวงโค้งนั้นออกมา มกรยื่นอยู่เหนือแท่นเล็กๆ มีบุคคลกำลังขี้อยู่เหนือมกรนั้นอีกต่อหนึ่ง ภายใต้วงโค้งมีลายพวงมาลัยและอุบะ และภายในพวงมาลัยมีลายใบไม้แลเห็นเต็มไป เป็นรูปสามเหลี่ยม บนยอดทับหลังมีแนวลายอีกแนวหนึ่งประกอบด้วยลายดอกไม้ ๘ กลีบและลายดอกไม้รูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนสลักกัน บนส่วนล่างของทับหลังมีแนวลายอีกแนวหนึ่งเป็นลายใบไม้ก้านชดคล้ายกับที่มีอยู่ในศิลปะอินเดียแบบหลังคุปตะและศิลปะทวารวดีในประเทศไทย

๔๔๑ โบราณคดี

ใต้ฐานรองรับมกรมีลายบัวคว่ำประกอบ
อีกแนวหนึ่ง ทับหลังชั้นนี้คงนำมาจาก
ที่อื่น เพราะเมื่อนำมาแล้วได้ตัดทับหลัง
ออกทั้งสองด้าน จึงจะเห็นได้ว่ารูปมกร
ชั้นนี้ไม่ได้แลเห็นหมดทั้งตัว เท้าที่มีอยู่
ในปัจจุบันแลเห็นเพียงครึ่งตัวเท่านั้น (รูป
ที่ ๓) เสาประดับกรอบประตูศิลาแดงเหลือ
อยู่เพียงข้างเดียวคือทางด้านทิศเหนือ เป็น
เสา ๘ เหลี่ยม มีลายวงแหวนประดับที่
กึ่งกลางและเสี้ยวของเสา ทั้งสองข้างของ
ลายวงแหวนมีลายใบไม้ขนาดใหญ่ประดับ
อยู่เหลี่ยมละใบ เหตุนี้เสาประดับกรอบ
ประตูต้นนี้จึงอาจอยู่ในศิลปะขอมแบบกู่เลน
(พ.ศ. ๑๓๕๐-๑๔๐๐) ได้ (รูปที่ ๔) ถ้าเรา
ลองพิจารณาเดคูหน้าบันของประตูลออกทาง
ทิศใต้ซึ่งอาจแลเห็นได้ชัดเจนกว่าทางทิศ
อื่น เราก็จะเห็นว่าหน้าบันนี้อาจอยู่ในสมัย
กู่เลนได้อีกเช่นเดียวกัน เพราะด้านบน
หรือยอดเป็นวงโค้งกว้างอันเป็นลักษณะที่
ศิลปะขอมแบบกู่เลนพึงได้รับอิทธิพลมา
จากศิลปะจาม ส่วนด้านล่างเป็นวงโค้งสูง
ซึ่งเป็นแบบของศิลปะขอมเองมาตั้งแต่ศิลปะ
แบบสมโบร์ไพรกุก (รูปที่ ๕) ด้วยเหตุนี้
กล่าวข้าพเจ้าจึงใคร่ที่จะเสนอว่าปราสาท
เขาน้อยนี้อาจสร้างขึ้นในระหว่าง พ.ศ.

๑๓๕๐-๑๔๐๐ คือตรงกับศิลปะขอมแบบ
กู่เลน และทับหลังในศิลปะแบบสมโบร์นั้น
ได้นำมาใช้จากที่อื่น ตามรายงานของเจ้า
หน้าที่กรมศิลปากรที่ไปสำรวจปราสาท
แห่งนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ พบว่ามีศิลาจารึก
อยู่ที่กรอบประตูทางเข้า แต่เมื่อไปดูคร่าว
หาได้พบไม่

อย่างไรก็ดีเรื่องอายุของปราสาท
แห่งนี้ข้าพเจ้าได้สอบถามศาสตราจารย์อง
บาสเซอเลีย (Jean Boisselier) นักปราชญ์
ฝรั่งเศสผู้เชี่ยวชาญในศิลปะขอมที่ท่านได้มี
ความเห็นไปอีกอย่างหนึ่ง จึงจะขอนำมา
ลงไว้ดังต่อไปนี้ “ทับหลังที่ปราสาทแห่งนี้
เป็นทับหลังชั้นแรกในศิลปะขอมแบบสม
โบร์ (คือวงโค้งที่ประกอบด้วยวงโค้งเล็กๆ
๔ วง และมีวงรูปไข่ ๓ วงประดับ) ที่
ข้าพเจ้าได้เคยค้นพบในประเทศไทย ทับ
หลังชั้นอื่นๆ ซึ่งมีรูปมกรประดับที่
ปลายอยู่ในศิลปะขอมแบบกาลาบริวัตต์ (Thale
Borivat) ซึ่งศาสตราจารย์ดูปองต์ (P. Du-
pont) ได้ตั้งชื่อขึ้น (ข้าพเจ้าเห็นด้วยกับ
นางเบนนิสตี (M. Bénisti) ว่าทับหลังแบบ
กาลาบริวัตต์นี้เก่ากว่าทับหลังในศิลปะแบบ
สมโบร์เล็กน้อย) แต่ทับหลังที่ปราสาทเขา
น้อยนี้เป็นทับหลังที่นำมาจากที่อื่นเพราะ

เหตุที่ว่าที่ปลายใต้ถูกตัดออกเพื่อนำมาใช้แก่
ศาสนสถาน^{๕๓}ที่สร้างขึ้นในต้นหรือกลางพุทธ
ศตวรรษที่ ๑๖ แม้ว่าเสาประดับกรอบ
ประตูจะมีลักษณะอย่างง่าย ๆ แต่ยอดเสาก็
มีส่วนที่โค้งออกมาเพียงเล็กน้อยซึ่งทำ
ให้คิดไปว่าอาจอยู่ในสมัยเมืองพระนครของ
ขอม (ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕) มาก
กว่า (อย่างไรก็ดีเสาประดับกรอบประตูนี้ก็
อาจนำมาจากที่อื่นได้อีกเช่นเดียวกัน เหตุ
นี้จึงสมควรที่จะขุดแต่งดูเพื่อให้แน่ใจ
ส่วนประกอบของฐานโดยเฉพาะแท่งสี่
เหลี่ยมใต้ฐานอาจให้ความรู้ที่น่าสนใจได้)
แต่ตามความเห็นของข้าพเจ้าคือลักษณะ
ของสถาปัตยกรรมที่อาจกำหนดอายุของ
ศาสนสถานแห่งนี้ได้ ปราสาทขอมทุกแห่ง
จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ มีเสาคู่ติดกับ
ผนังประดับอยู่ที่มุมปราสาท เสาติดกับ
ผนัง^{๕๔}นี้หายไปตั้งแต่สมัยแรกสร้างเมืองพระ
นคร สำหรับหน้าบัน^{๕๕}แม้ว่าจะดูคล้ายรูป
ตัว B กว่าซึ่งเป็นแบบเก่าก็จริง แต่ก็เป็น
หน้าบันแบบที่มีใช้น้อยและใช้สำหรับที่
ปราสาทบันทายศรี (พ.ศ. ๑๕๑๐) ด้วย เหตุ
นี้ตามความเห็นของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึง
เห็นว่ากรณีที่ไม่มีเสาคู่ติดกับผนังรวมทั้งรูป
ร่างของหน้าบันทำให้เราอาจคาดคะเนอายุ

ของปราสาทแห่งนี้ได้ ก็อรวัตันหรือ
กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖”

ด้วยเหตุนี้เองข้าพเจ้าจึงได้นำความ
เห็นของศาสตราจารย์บวสเชอดีเยี่ยมมาลงที่
พิมพ์ไว้ด้วย เพื่อท่านผู้รู้จะได้ช่วยกัน
วินิจฉัยต่อไป

วันที่ ๒๓ มีนาคม เวลา ๗.๓๐ น.

ได้ไปถ่ายภาพทับหลังศิลาที่หน้าโรงแรม
รถไฟ อำเภออรุณภูมิประเทศ ซึ่งเจ้าหน้าที่
โรงแรมบอกว่าย้ายมาจากปราสาทสะลือก-
ก๊อก เป็นทับหลังศิลาขนาด ๑๖.๕ X
๔๔.๕ X ๑๓ เซนติเมตร ลวดลายตรงกลาง
เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระกฤษณะ และมี
ลวดลายตรงกลางทั้งสองด้าน เหตุนี้จึง
คงมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖—๑๗
นอกจากนี้นายวารินทร์ เพชรพิเศษ ผู้จัด
การโรงแรมรถไฟยังได้เก็บรักษาเศษชิ้นสัม
ฤทธิ์และทองซึ่งรถแทรกเตอร์ไถขึ้นมา
จากพื้นดินใกล้ ๆ กับเมืองไผ่ไผ่ รวมทั้ง
ลูกปัดอีก ๗ ลูกและเทวรูปสัมฤทธิ์ ๑ องค์
เป็นรูปพระลักษมี สูง ๑๕ เซนติเมตร
ค้นพบที่ตำบลเมืองไผ่ อำเภออรุณภูมิประเทศเช่นเดียวกัน ทั้งหมดอยู่ในศิลปะลพบุรี
ทั้งสิ้น ภรรยาของนายวารินทร์ เพชร

๔๖๑ โบราณคดี

พิเศษ ได้อนุญาตให้คณะสำรวจได้เข้าศึกษาอย่างใกล้ชิดและถ่ายภาพได้

จากนั้นได้เดินทางไปถึงอำเภอดำเนินสะดวกในเวลาราว ๙.๐๐ น. ระหว่างทางได้แวะเข้าชมปราสาทสระหิน บ้านแซยอร์ ตำบลช่องกุ่ม อำเภอดำเนินสะดวก เป็นปราสาทตั้งอยู่บนเนินสูงจากพื้นดินราว ๒๐ เมตร แต่พังหมดแล้ว พบเศษทับหลังศิลามีลวดลายซึ่งบ่งว่าอยู่ในศิลปะบุรี อายุราวระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ฐานปราสาทก่อด้วยศิลาแลง ทับปราสาทก่อด้วยอิฐ ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเนินปราสาทเป็นสระน้ำเก่า มีชาวบ้านกำลังหาปลาอยู่ ในการมาชมครั้งนี้เจ้าหน้าที่หน่วย กรป. กลาง ซึ่งตั้งนิคมอยู่ใกล้ๆ นั้น ได้เป็นนាំมาชม

ต่อจากนั้นนายศิริ ดวงดี ได้นำไปยังบ้านนายคำ อนงค์เทพ บ้านเลขที่ ๑๓๒-๑๓๓ อำเภอดำเนินสะดวก ที่นั่นได้พบโบราณวัตถุซึ่งเป็นสิ่งแปลกประหลาดและน่าชื่นชมแก่คณะสำรวจเป็นอย่างยิ่ง คือได้แลเห็นเสาประดับกรอบประตูศิลาตรงกับปลายสมัยสมโบร์ของขอม หรือต้นศิลปะขอมแบบไพรกเมง (ราว พ.ศ. ๑๒๐๐) เสาแบบนี้เป็นชิ้นแรกที่ค้นพบในประเทศไทย

ไทย เป็นเสากลม สูง ๑.๕๐ เมตร เส้นผ่าศูนย์กลาง ๐.๑๙ เซนติเมตร ด้านบนหักหายไปเสีย แต่ก็ยังพอมองเห็นลายพวงมาลัยและอุบะซึ่งใช้สลักประดับยอดเสา และมีลายใบไม้อยู่ในลายพวงมาลัย ไม่มีลายเส้นนูนคั่นอยู่ข้างล่างอันแสดงว่าเป็นลักษณะของเสาในศิลปะแบบสมโบร์โดยเฉพาะ ที่กึ่งกลางและเสี้ยวของเสามีลวดลายประดับ คือที่เสี้ยวเป็นลายนูนเส้นเดียว แต่ที่กึ่งกลางของลำตัวเสาเป็นลายวงแหวนมีลายดอกไม้และลายวงรูปไข่ประกอบมีลายเส้นนูนคั่นอยู่ทั้งข้างบนและข้างล่าง ที่โคนมีลายใบไม้และลายลูกประคำอันประกอบด้วยลายรูปสี่เหลี่ยมและลายวงกลมสลักกัน ไต่นั้นมีลายเส้นนูน ส่วนที่โค้งออกปลายบัวคว่ำ และลายพันธุ์พฤกษาเข้ามาประกอบอีก (รูปที่ ๖) ลายลูกประคำอันประกอบด้วยลายรูปสี่เหลี่ยมสลักกับลายวงกลมนั้นเป็นลักษณะของศิลปะขอมแบบไพรกเมง (ราว พ.ศ. ๑๒๐๐-๑๒๕๐) เหตุฉะนั้นเสาดังนี้จึงคงอยู่ในปลายศิลปะแบบสมโบร์ต่อกับศิลปะแบบไพรกเมง คือมีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เป็นเสาแบบนี้ที่ค้นพบในประเทศไทยดังกล่าว

มาแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้กำชับให้นายศิริ
ดวงดี รับประทานพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
เสียโดยเร็ว เพราะว่านายคำ อดงค์เทพเอง
ก็ได้เคยออกปากยกให้แก่กรมศิลปากรแล้ว
เสียขายแต่วันนั้นนายคำไม่อยู่ จึงไม่อาจ
สอบสวนได้ว่าเสาดินนั้นได้มาจากที่ใดต่อ
มาภายหลังจึงทราบว่าได้มาจากปราสาท
บ้านน้อย ตำบลฝักชะ อำเภอดำเนินนาค

เกี่ยวกับเสาดินนี้ ศาสตราจารย์บวส
เชอเลีย ได้บอกความเห็นไว้ดังต่อไปนี้
“เป็นการยากที่จะกล่าวว่าเสาดินนี้
ประติมานนีอยู่ในศิลปะแบบสมโบร์หรือ
ไม่ เพราะเหตุว่าการจัดแบ่งออกเป็นแบบ
ศิลปะของศาสตราจารย์แอสตัน (Philippe
Stern) และนางโคราล—เรมูซาต์ (G. de
Coral—Remusat) นั้น สำหรับศิลปะสมัย
ก่อนเมืองพระนครได้จัดแบ่งออกตามแบบ
เท่านั้น ตามความจริงศาสนสถานในสมัย
นั้นเกือบแต่ละแห่งต่างก็มีเสาดินประดับ
ประติมานนีโดยเฉพาะของตน และเสาดินที่ปราสาท
สมโบร์หมู่ใต้หลังที่ ๑ ก็มีอยู่เฉพาะที่ปราสาท
แห่งนั้นแห่งเดียว เสาดินประดับ
ประติมานนีที่อำเภอดำเนินนาคนั้นคงอยู่ใน
ระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือต้น

พุทธศตวรรษที่ ๑๓ และจำต้องคิดว่าอยู่ใน
ศิลปะขอมสมัยเก่า โดยที่เราไม่อาจแยก
ได้ว่าอยู่ในศิลปะแบบสมโบร์หรือไพรกเมง
เพราะเหตุว่าศิลปะทั้งสองแบบนี้ที่แตก
ต่างกันอย่างชัดเจนก็มีอยู่เฉพาะในทับหลัง
เท่านั้น ตามความเห็นส่วนตัวของข้าพเจ้า
ข้าพเจ้าใคร่ที่จะกล่าวว่าเสาดินนี้มาจาก
แห่งเดียวกับทับหลังที่สวยงามซึ่งมาจาก
อำเภอดำเนินนาค จังหวัดปราจีนบุรี เช่น
เดียวกันมกรที่ปลายทับหลังชั้นนี้ทั้งสอง
ข้างมีรูปหงส์หันหน้าออกจากกันมาแทนที่”
ปัจจุบันทับหลังและเสาดินนี้รักษาอยู่ใน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และ
บัดนี้ทราบกันแล้วว่า ปราสาทที่ได้เสาดิน
นี้คือปราสาทบ้านน้อย ตำบลฝักชะ
อำเภอดำเนินนาค นั้นเอง

ต่อจากนั้นนายเล็ก เรืองฤทธิ์ ชาว
บ้านที่นั่นได้พาไปที่วัดนครธรรมซึ่งอยู่ใน
เขตอำเภอดำเนินนาค ที่วัดนี้ได้เก็บซาก
โบราณวัตถุศิลปะสมัยลพบุรีไว้หลายชิ้น
เช่นเศษหน้าบันและเสาดิน ยอดปราสาท
ขนาดใหญ่ ฐานเทวรูป ฯลฯ โบราณวัตถุ
เหล่านี้คงมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๖—๑๗ และได้พาไปวัดมูจรีนาราม
ซึ่งตั้งอยู่ในเขตอำเภอดำเนินนาคเช่นเดียวกับ

๔๘๑โบราณคดี

กัน ก็มีฐานเทวรูป ฐานศิวิลลิ่งศิลา ซึ่งมีอายุอยู่ในระยะเดียวกันอีก

เนื่องจากเราตั้งใจที่จะไปสำรวจปราสาทที่นายคำ อณรงค์เทพ ได้เสามาให้นายเล็ก เรื่องฤทธิ์ ซึ่งบอกว่าอาจจะนำทางไปปราสาทดังกล่าวได้ จึงได้ตกลงพาออกเดินทางไปจากอำเภอดำเนินสะดวกไปทางทิศตะวันตก และระหว่าง กม. ๒๕๔—๒๕๕ ได้เดินลงไปทางทิศใต้ของถนนระยะทางราว ๑ กิโลเมตร ก็ได้พบโบราณสถานที่บ้านเรียกว่าปราสาทอุโมงค์ ที่บ้านห้วยพระใหญ่ ตำบลผักชะ หมู่ ๔ อำเภอดำเนินสะดวก มีซากกำแพงรูปสี่เหลี่ยม ผืนผ้าก่อด้วยแลงขนาด ๓๔.๔๐ X ๒๓.๐๐ เมตร พอมีรูปร่างให้เห็นได้ มีประตูเข้าอยู่ทางทิศตะวันออก และมีสระอยู่ทางทิศใต้ แต่ภายในตัวปราสาทพังทลายไปหมดแล้ว สันนิษฐานว่าตัวปราสาททงสร้างด้วยอิฐ ส่วนลวดลายเครื่องประดับอาจสลักด้วยศิลา ฐานปราสาทมีแสงรองรับ อย่างไรก็ตามจากการสำรวจก็จะเห็นว่าปราสาทแห่งนี้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒—๑๓ และคงจะมีได้เสาศิลาที่กล่าวมาข้างต้นจากปราสาทแห่งนี้เป็นแน่ ห่างจากปราสาทอุโมงค์ไปทางทิศตะวันตกราว ๒๐๐ เมตร

ยังมีซากปราสาทอีก ๑ แห่งที่นายเล็ก เรื่องฤทธิ์ ได้พาไปดู แต่ก็พังหมดแล้วเช่นเดียวกัน ต่อจากนั้นได้ไปที่วัดสุธรรมาวาส ซึ่งมีเสาศิลาประดับกรอบประติมากรรมหลายท่อนรวมทั้งเศษฐานเทวรูปอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖—๑๗ เช่นเดียวกัน

ราวเวลา ๑๔.๓๐ น. จึงออกจากอำเภอดำเนินสะดวก ย้อนกลับไปทางทิศตะวันตก นายศิริ ดวงดี ได้ลาลงจากรถที่อำเภอบินทร์บุรี ฝ่ายพวกเราคณะโบราณคดีได้ย้อนขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ไปถึงตัวเมืองนครราชสีมา ประมาณ ๑๙.๐๐ น. พักค้างคืนที่โรงแรมเยเนอราล

วันที่ ๒๔ มีนาคม เวลา ๘.๐๐ น. ได้ออกจากโรงแรมไปทางอำเภอนางรอง และประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ถึงกิ่งอำเภอบ้านกรวดเวลาประมาณ ๑๓.๑๕ น. ที่สถานที่สำรวจฐาน อำเภอบ้านกรวดนี้มีทับหลังศิลาวางอยู่บนดินหน้าสถานี ๓ ชั้น ยังคงอยู่ในสภาพดีทั้งสามชั้น แม้ว่าบางชั้นจะหักออกเป็น ๒ ท่อนแล้วก็ตาม ปรากฏว่าทับหลังทั้งสามชั้นนี้ได้มาจากปราสาทใบแบกซึ่งอยู่ใกล้กับชายแดนกัมพูชาทางทิศใต้ มีผู้ร้ายลักลอบขนมาแล้วทั้งสามชั้น

แต่ตำราวจับได้เสียก่อน จึงนำมารักษาไว้ที่
สถานที่ตำราวจ ชั้นหนึ่งมีรูปพระพรหมทรง
หงส์อยู่ตรงกลาง มีลายก่อนพวงมาลัย
ออกมาจากเบื้องล่างพระพรหมนั้น ด้าน
บนสลักเป็นแนวลายก้านต่อคอกอยู่ภายใน
ลายใบไม้รูปสามเหลี่ยม (รูปที่ ๗) ชั้นที่ ๒
สลักเป็นรูปพระนารายณ์ ทรงครุฑอยู่ตรง
กลาง ครุฑนั้นเหยียบอยู่บนนาคหลาย
เศียรอีกต่อหนึ่ง มีลายก่อนพวงมาลัยออก
จากเบื้องใต้ของนาคอีกต่อหนึ่ง ส่วนที่
เหลือก็คล้ายกับทับหลังรูปพระพรหมทรง
หงส์นั่นเอง (รูปที่ ๘) ชั้นที่ ๓ ผิดกับ ๒ ชั้น
แรกเล็กน้อย คือตรงกลางสลักเป็นรูป
บุคคลกำลังนั่งชันเข่าขวา มือขวาถือ
คอกบัว (๑) อยู่ในซุ้ม เบื้องล่างมีหน้ากาล
หรือหน้าราหูกำลังขบก่อนพวงมาลัย โดย
เล็บยื่นออกมาเป็นรูปสามเหลี่ยม และใช้
มือยึดก่อนพวงมาลัยนั้นไว้ ที่เสียของ
ทับหลังสลักเป็นลายพวงอุษะแบ่งลายก่อน
พวงมาลัยนี้ออกจากกัน มีรูปสิ่งที่ยืนอยู่
ที่ปลายของทับหลังด้วย แนวด้านบนสลัก
เป็นฤษีกำลังนั่งทำโยคะสนั่นพนมมือสลักกับ
ลายก้านต่อคอก แทนที่จะเป็นลายก้าน
ต่อคอกอยู่ภายในลายใบไม้รูปสามเหลี่ยม
ล้วน ๆ ดังอีก ๒ ชั้น (รูปที่ ๙) เมื่อเห็น

เช่นนี้ทำให้นึกถึงว่าเมื่อมีทับหลัง ๓ ชั้นมา
จากปราสาท ๓ องค์ และ ๒ ชั้นสลักเป็น
รูปพระพรหมทรงหงส์และพระนารายณ์
ทรงครุฑอยู่แล้ว ชั้นที่สลักเป็นรูปบุคคล
กำลังนั่งชันเข่าถือคอกบัว (๑) อยู่เหนือหน้า
กาลนั้นก็จะเป็นรูปพระอิศวรก็ได้ ถ้าเป็น
จริงเราก็อาจตีความหมายของภาพสลักดัง
กล่าวซึ่งมีอยู่หลายแห่งด้วยกันได้ สำหรับ
ทับหลังศิลา ๓ ชั้นสมัยลพบุรีนี้อายุคงอยู่
ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖

เราได้ติดต่อกับ พันตำรวจตรี
พรศักดิ์ ไชยภาค ผู้บังคับกองสถานีตำราวจ
ภูธรกิ่งอำเภอบ้านกรวด และร้อยตำรวจ
โทพล ธีระธานินทร์ รองผู้บังคับกอง ซึ่ง
ก็ได้กรุณาให้ตำรวจภูธร ๒ นายพาไปยัง
ปราสาทใบแบก ซึ่งจำต้องแล่นรถลงไป
ทางใต้อีก และลงเดินเข้าไปในป่าอีกประ-
มาณ ๔๐ นาทีจึงถึง ปราสาทใบแบกสร้าง
เป็นปราสาทอิฐ ๓ หลัง กรอบประตูสลัก
ด้วยศิลาสร้างเรียงกันจากทิศเหนือไปได้
หันหน้าไปทางทิศตะวันตก (รูปที่ ๑๐) มี
กำแพงอิฐ ๒ ชั้นมีดินอัดอยู่ตรงกลางล้อม
รอบ และด้วยเหตุนี้เองประตูจึงก่อด้วย
ศิลาแบ่งเป็น ๒ ชั้น (รูปที่ ๑๑) เครื่อง
ประดับปราสาทสลักด้วยศิลา ที่ตกหล่นอยู่

ใกล้เคียงก็มีหลายชั้น เช่นรูปปรากฏจำลอง ซึ่งแต่เดิมคงตั้งอยู่ที่มุมหลังคาปราสาท ยอดปรากฏซึ่งสลักเป็นรูปดอกบัวและฐาน เทวรูปหรือศิวลึงค์ ถ้าสันนิษฐานจาก ทัณฑ์หลัง ๓ ชั้นซึ่งอยู่ที่สถานตำรวจ อำเภอบ้านกรวด ก็อาจกล่าวได้ว่าปราสาทแห่งนี้ คงสร้างขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖ นั้นเอง

เกี่ยวกับเรื่องปราสาทในแถบนี้ ศาสตราจารย์บวสเชอติเย่ได้เสนอความเห็นไว้ดังนี้ “สถาปัตยกรรมของปราสาทในแถบนี้ไม่อาจทำให้ข้าพเจ้าจะกำหนดอายุได้อย่างชัดเจน ก็คือสร้างขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๑๔๐๐—๑๗๐๐ อย่างไรก็ตามโดยพลการโดยเดาอย่างยั้งก็ระติมขุ (คือลายหน้ากาลหรือหน้าราหู) ก็อาจกำหนดให้แคบลงได้คือคงอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐—๑๕๕๐ (ในราวศิลปะขอมแบบคลัง) อย่างไรก็ตามก็ข้าพเจ้าก็ไม่อาจแน่ใจเกี่ยวกับเทพเจ้าที่กำลั้งประทับนั่งอยู่เหนือเกียรติมุขได้ โดยมากรูปดังกล่าวมักเป็นพระอินทร์ แต่พระองค์ก็มักทรงถือวัชระ และสิ่งที่ถืออยู่ในหัตถ์ของเทวรูปองค์นี้ก็ไม่ใช่วัชระอย่างแน่นอน อาจเป็นบัวขาบซึ่งเกี่ยวข้องกับพระอิศวรก็ได้ แต่รูปร่างของ

วัตถุในทัณฑ์หลังก็เป็นสิ่งที่อาจทราบได้โดยยาก สำหรับเทวรูปพระอิศวรซึ่งอาจประทับนั่งในท่าเซนนาก็มักทรงถือตรีศูลหรือบัวขาบ แต่ข้าพเจ้าก็ไม่สามารถสังเกตเห็นได้อย่างแน่นอน การแสดงเทวรูปพระพรหมและพระนารายณ์บนทัณฑ์หลังนั้นหาได้ยาก และก็ควรที่จะค้นคว้าด้วยว่า ทัณฑ์หลังชั้นไหนเป็นของปราสาทองค์กลาง โดยทั่วไปแล้วปราสาทองค์กลางย่อมเป็นของพระอิศวร ทางด้านซ้ายเป็นของพระนารายณ์ และพระพรหมอยู่ทางด้านขวา

ด้วยเหตุนี้จึงน่าจะเสียคายเป็นยิ่งที่ในปัจจุบันเราไม่อาจทราบได้แล้วว่าทัณฑ์หลังชั้นใดเดิมเป็นของปราสาทองค์ไหน

เวลา ๑๙.๐๐ น. ได้ออกจากกิ่งอำเภอบ้านกรวด และเวลา ๒๑.๐๐ น. ไปถึงตัวเมืองจังหวัดสุรินทร์ พักที่โรงแรมเอราวัณ

วันที่ ๒๕ มีนาคม เวลา ๗.๓๐ น. ออกจากโรงแรมเอราวัณ จังหวัดสุรินทร์ ไปยังอำเภอสังขะซึ่งอยู่ในจังหวัดสุรินทร์ เช่นเดียวกัน แล้วจึงแล่นรถต่อลงไปอีกประมาณ ๕๐ กิโลเมตรจนถึงอำเภอขุนซันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ ทางตอนน้ล้าปากมาก

เพราะพื้นเป็นดินปนทราย และต้องเล่น
วากวนเข้าไปในป่าไปรุ่งตลอดเวลา ต้อง
ถามทางชาวบ้านไปเป็นระยะๆ เวลา
ประมาณ ๑๓.๐๐ น. จึงถึงอำเภอขุนันธ์
รับประทานอาหารกลางวันแล้วจึงเดินทาง
ต่อไปยังอำเภอขุนหารในจังหวัดศรีสะเกษ
เช่นเดียวกัน ตามทางผ่านวัดโพธิ์พูกษ์
หรือวัดบ้านเจ็ก ผ่านซากโบราณสถาน
แห่งหนึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐตัน
ไม่มีประตูเข้า ที่คานบนมีการเจาะผนังเข้า
ไปเป็นซุ้มประตูบ่ออยู่ (รูปที่ ๑๒) ไม่ทราบ
ว่าใช้สำหรับทำอะไรแน่ สันนิษฐานว่าอาจ
สร้างขึ้นสมัยอยุธยา ชาวบ้านเรียกกันว่า
ปราสาทบ้านเจ็ก

ต่อจากนั้นจึงตรงไปยังอำเภอขุนหาร
ปลัดอำเภอได้กรุณาพาไปชมปราสาท
ตำหนักไทรซึ่งตั้งอยู่ริมถนนในตำบลกัก-
ทอง อำเภอขุนหาร จังหวัดศรีสะเกษ
ปราสาทองค์นี้ก่อด้วยอิฐตั้งอยู่โดดเดี่ยวไม่
มีกำแพงล้อมรอบ ยอดปราสาทซึ่งสลัก
ด้วยศิลาเป็นรูปกบิลบัวซ้อนกันได้หักพัง
ตกลงมาวางอยู่บนพื้นดินเบื้องหน้า ปรา-
สาทมีทางเข้าอยู่ทางทิศตะวันออกทางเดียว
อีก ๓ ด้านก่อเป็นประตูหลอก (รูปที่ ๑๓)
เมื่อแรกเห็นนึกว่าอาจกำหนดอายุของ

ปราสาทองค์นี้ได้โดยง่าย เพราะยังอยู่ที่
ตั้งทับหลังและเสาประดับกรอบประตู แต่
เมื่อพิจารณาโดยละเอียดแล้วก็จะเห็นว่า
สิ่งที่ขัดแย้งกันหลายอย่างปะปนอยู่ในนี้

ทับหลังแสดงภาพพระนารายณ์
บรรทมสินธุ์อยู่เหนือพระยานันตนาคราช
มีพระลักษมีขนาดเล็กกำลังประทับอยู่เบื้อง
หลังพระซงฆ์ และมีกานบัวผุดขึ้นมาจาก
พระนาภีของพระนารายณ์ เมื่อแรกเห็น
นึกว่าทับหลังชิ้นนี้อาจเก่าขึ้นไปจนถึง
พุทธศตวรรษที่ ๑๓ เพราะเหตุว่าพระ-
นารายณ์บรรทมแบนเรียบไปกับพระยานาค
มิได้ตั้งพระองค์ขึ้น แต่เมื่อไปพิจารณา
ถึงเครื่องทรงซึ่งจับเป็นรั้วมีชายผ้าห้อยอยู่
ข้างหน้าและมงกุฎ ก็จะทำให้เห็นว่ามิได้อยู่ใน
พุทธศตวรรษที่ ๑๓ แต่น่าจะอยู่ในระหว่าง
พุทธศตวรรษที่ ๑๖—๑๗ มากกว่า นาค
เองยังมีได้มีรั้วมีมาประกอบรอบเศียรซึ่ง
แสดงให้เห็นว่าเก่ากว่า พ.ศ. ๑๖๕๐ สำหรับ
รูปพระพรหมซึ่งสลักอยู่บนแท่งหินอีกชิ้น
หนึ่งข้างบนนั้น ก็ได้ทรงเครื่องแต่งองค์
แบบเดียวกับพระนารายณ์ แต่ทรงเครื่อง
แต่งองค์แบบระหว่าง พ.ศ. ๑๔๕๐—๑๕๐๐
ข้างพระพรหมมีเทวคาหรือเทพธิดาอีก ๒
องค์ แล้วจึงถึงฤๅษี ๒ คนนั่งชันเข่าทั้งสอง

๕๒๑โบราณคดี

ข้าง พนมมิมมีโยคปฏิวัติขานแล้วจึงถึงลาย
ใบไม้ ใต้แนวภาพพระพรหมนั้นคล้ายบัวคว่ำ
สลักรองรับอยู่โดยตลอด ภาพสลักพระ
พรหมนั้นแสดงว่าอยู่ในระหว่างราวพุทธ-
ศตวรรษที่ ๑๕—๑๖ ใต้ภาพพระนารายณ์
บรรทมสินธุ์มีแนวลายบัวคว่ำเช่นเดียวกัน
แล้วจึงถึงลายแนวพวงมาลัยมีอุระคั่นอย่าง
สวยงามซึ่งชวนให้นึกไปถึงศิลปะขอมใน
ระหว่าง พ.ศ. ๑๔๐๐—๑๔๕๐

เมื่อลวดลายที่สลักบนทับหลังซัดกัน
เองอยู่เช่นนี้ ก็น่าจะลองพิจารณาจากลาย
บนเสาประดับกรอบประตูคูบัว ปรากฏ
ว่าลายบนเสาประดับกรอบประตูนี้มีลายใบ
ไม้สลักกับพวงอุระ ซึ่งเป็นของเก่าใน
ระหว่าง พ.ศ. ๑๔๐๐—๑๔๕๐ แต่เสานี้ก็
เป็นเสา ๘ เหลี่ยม และมีลวดลายประดับ
ทั้งที่กึ่งกลางเสา ที่เสี้ยว และกึ่งกลางของ
เสี้ยว และยังคงรักษาลำดับความสำคัญ
ลดหลั่นกันอยู่ เหตุนี้คงสลักขึ้นใน
ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖—๑๗ (รูปที่
๑๔) ภายในปราสาทมีฐานศิลาสำหรับ
เทวรูปขนาดใหญ่วางตะแคงอยู่ ด้วยเหตุ
นี้ จะเห็นว่าการกำหนดอายุปราสาทหลังนี้
ยากมิใช่เล่น ถ้าจะถือตามหลักที่ว่าอายุ
หลังสุดเป็นเครื่องกำหนดอายุแล้ว ก็เห็น

จะต้องกล่าวว่าปราสาทคำหนักไทรนี้คง
สร้างขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖—๑๗
ต่อจากนั้นปลัดอำเภอได้พาไปยังวัด
สำโรงเกียรติซึ่งอยู่ใกล้ๆกันนั้น ท่าน
สมภารได้บอกว่าได้นำอัมรินทร์ศิลาจาก
ปราสาทคำหนักไทรมาเก็บรักษาไว้ (รูปที่
๑๕) ถ้าพิจารณาจากรูปวางเทียบเคียงกับ
อัมรินทร์ขอม ก็จะเห็นว่ามียอายุอยู่ใน
ระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓

เกี่ยวกับอายุของปราสาทคำหนัก
ไทรนี้ ศาสตราจารย์บวสเชอเลียได้กล่าว
ไว้ว่า “ปัญหาเกี่ยวกับปราสาทคำหนักไทร
ยากที่จะขบ เพราะเหตุว่าตัวปราสาทได้หัก
พังลงไปมากจนไม่อาจทำให้เรากล่าวอะไร
ได้เกี่ยวกับสถาปัตยกรรม อย่งไรก็ดีประค
รวมทั้งกรอบที่ต่อเข้าด้วยกันเป็นเส้นตรง
และลวดบัวที่หนุนขึ้นมาเพียงเล็กน้อย ทำ
นึกไปถึงศิลปะสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗
แห่งประเทศกัมพูชา (ต้นพุทธศตวรรษที่
๑๘) เสาประดับกรอบประตูซึ่งมีลวดลาย
ประดับมากก็คงสลักขึ้นในสมัยนี้เช่นเดียว
กัน เพราะเหตุว่าลายวงแหวนตรงกลาง
แตกต่างจากลายวงแหวนอื่นๆเพียงเล็ก
น้อย การสลักเหลือเศษหินข้างๆไว้ทาง
ด้านหน้าของเสานี้ก็เป็นลักษณะของสมัย

หลังเซห์เตียวกัน ซึ่งไม่เคยปรากฏขึ้นก่อน พ.ศ.๑๖๐๐ ด้วยเหตุนี้ทั้งเสาประดับกรอบ ประตูและกรอบประตูจึงทำให้ข้าพเจ้าใคร่ จะกล่าวว่าปราสาททำหน้าที่โถงสร้างขึ้นใน ราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ยังคงเหลือแต่ปัญหา เกี่ยวกับทับหลังซึ่งยุ่งยากมาก เพราะเป็น ทับหลังที่ออกนอกกลุ่มนอกทางไปเสียทุกสิ่ง ทุกอย่าง และไม่อาจจัดเข้าอยู่ในศิลปะขอม แบบใดแบบหนึ่งที่เคยจัดกันมาแล้วได้ ปลายทับหลังรวมทั้งฐานเบื้องล่างและลาย ก้านชดซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนนั้นอยู่ใน ศิลปะขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร (ก่อน พ.ศ. ๒๔๕๐) อย่างเห็นได้ชัด ลาย พวงมาลัยและอุษะที่อยู่ใต้ภาพพระนารายณ์ ก็เป็นเช่นนี้ด้วย แต่เครื่องแต่งองค์ และมงกุฎของพระนารายณ์นั้นผิดแบบไป เครื่องแต่งองค์ที่จับเป็นริ้วและมงกุฎยอด แหลมปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็วที่สุดในศิลปะ ขอมแบบพระโค พ.ศ. ๑๔๐๐—๑๔๕๐) แต่ สำหรับมงกุฎยอดแหลมนั้นอาจปรากฏขึ้น ในปลายศิลปะขอมแบบกุเลน (ราว พ.ศ. ๑๓๗๕—๑๔๐๐) ได้ อย่างไรก็ตามอายุราว พ.ศ. ๑๔๐๐ ซึ่งอาจยึดถือได้สำหรับทับหลัง นั้น จะยึดถือได้ก็ต่อเมื่อแนวภาพสลักรูป พระพรหมข้างบนซึ่งคงสลักขึ้นบนก่อน

ศิลปะอีกก่อนหนึ่งนั้น ได้สลักขึ้นภายหลัง เพราะเหตุว่ารูปพระพรหมนั้นไม่อาจสลัก ขึ้นก่อน พ.ศ. ๑๔๕๐—๑๕๐๐ ได้ มงกุฎ ของพระนารายณ์ก็อาจสลักขึ้นในสมัยเดียว กัน เพราะเหตุว่าคล้ายกับศิลปะขอมแบบ เกาะแกร์ (พ.ศ. ๑๔๕๐—๑๕๐๐) มาก อย่าง ไรก็ดีทับหลังนอกแบบเช่นนี้ก็คงนำมาใช้ ใหม่ที่ปราสาททำหน้าที่โถง เพราะอาจสังเกตเห็นได้ว่าเสาประดับกรอบประตูที่มีอยู่นั้น มิได้มีขนาดใหญ่เท่ากับฐานบนทับหลังที่มี อยู่ข้างบน”

ต่อจากนั้นจึงได้กลับมาอยู่ที่พัก ณ อำเภอยุทธนา

วันที่ ๒๖ มีนาคม เวลา ๖.๐๐ น.

ออกเดินทางไปยังภูผ้าย ในตำบลพราน อำเภอยุทธนา สถานที่นั้นยังเป็นที่ถกเถียง กันอยู่ เพราะมีโรงบดศิลาตั้งอยู่ใกล้ๆ อ้างว่าได้รับสัมประทานจากทางราชการให้ มาตัดเอาศิลาจากภูผ้ายนี้ได้ แต่ทางชาว บ้านก็ไม่ยินยอม อ้างว่ามีศาสนสถานซึ่ง เป็นที่นับถือของเขาตั้งอยู่ข้างบนนั้น ขณะที่เราไปนั้นกำลังเป็นที่พ่องร้องกันอยู่ เรา ไปถึงภูผ้ายเวลาประมาณ ๗.๒๐ น. ได้ปีน ขึ้นไปบนยอดเขาซึ่งสูงประมาณ ๑๐๐ เมตร

๕๔๑ โบราณคดี

ข้างบนมีวัดชื่อวัดกุฎีฝ้าย สำหรับโบราณวัตถุสถานก็มีทับหลังศิลาอยู่ ๒ ชั้นตั้งซ้อนกันอยู่ ชั้นบนมีขนาดเล็กมีเทวรูปอยู่ตรงกลาง มีลายที่อ่อนพวงมาลัยอยู่ ๒ ข้าง แต่ก็เป็นารยากที่จะกำหนดอายุ ชั้นล่างมีขนาดใหญ่กว่า สลักเป็นรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์เห็นอหลังพระยานันตนาคราช มีพระลักษมีกำลังนวดพนมพระซงษ์อยู่ มีก้านบัวผุดขึ้นจากพระนาภีของพระนารายณ์ และมีพระพรหมประทับนั่งอยู่เหนือดอกบัว มีเครื่องสูงประทับอยู่ ๒ ข้าง พระพรหม และยังอยู่เหนือเศียรพระนารายณ์อีก ทางด้านซ้ายของทับหลังที่ปลายพระบาทพระนารายณ์ยังมีเทวคากำลังเชิญเครื่องสูงอยู่อีก ๔ องค์แล้วจึงถึงลายใบไม้ก้านขด การที่พระนารายณ์ยกพระองค์ขึ้นและพระยานาคก็มีรัศมีมาประจบรอบเศียร แสดงให้เห็นว่าทับหลังชั้นนี้คงสลักขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖ — ๑๗ (รูปที่ ๑๖)

ห่างจากวัดซึ่งเป็นที่รักษาทับหลังไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ ๑๕๐ เมตร มีซากปราสาทขนาดเล็กแต่หักพังหมดแล้ว ด้านนอกมีศิลาเรียงไว้เป็นกำแพงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ

๕๐.๐๐×๓๕.๐๐ เมตร ตัวปราสาทคงก่อด้วยอิฐฐานก่อด้วยศิลาแลง ลวดลายเครื่องประดับเช่นทับหลังและเสากรอบประตูสลักจากศิลาทราย วัดนี้เป็นวัดที่ชาวบ้านนับถือกันมาก มีการทำบุญฉลองในเวลาสงกรานต์ทุกปี

เกี่ยวกับทับหลังบนกุฎีฝ้ายนี้ ศาสตราจารย์บวสเชลลีย์ได้กล่าวไว้ว่า “ทับหลังที่กุฎีฝ้ายอาจกำหนดอายุได้โดยยากอีกเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะเหตุว่าเป็นฝีมือท้องถิ่นและไม่มีลักษณะที่อาจทำให้กำหนดอายุได้โดยง่าย เครื่องประดับและชฎามงกุฏของพระนารายณ์ (ในที่นี้ก็คือกิริฎมงกุฏ) มีอายุอยู่ในราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ทั้งนี้หมายถึงชฎามงกุฏ เครื่องทรงและพระมัสสุของพระนารายณ์ด้วย อายุดังกล่าวก็อาจใช้ได้เช่นเดียวกันสำหรับรูปพระยานันตนาคราช ซึ่งกระบังหน้าเหนือเศียรนาคนั้นทำให้นักไปถึงศิลปะขอมแบบเกาะแกร์ (พ.ศ. ๑๔๕๐ — ๑๕๐๐) แม้ว่าจะไม่สมควรมีอยู่ที่นี้ก็ตาม ยังคงเหลือแต่ทับหลังอีกชั้นหนึ่งซึ่งวางอยู่ข้างบน ทับหลังชั้นนี้คงเป็นอีกชั้นหนึ่ง มีลักษณะเทียบมาก และองค์ประกอบก็ทำให้นักไปถึงศิลปะสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร (ก่อน พ.ศ. ๑๔๕๐) แต่ใน

ขณะเดียวกันก็ยังมีลักษณะคล้ายกับทับหลัง
ที่मुखของปราสาทบ้านนายศรีองค์กลางคือที่
ประติมากรรมเหนือและใต้ (ราว พ.ศ. ๑๕๐๐—
๑๕๕๐) รูปบุคคลตรงกลางทับหลังอาจอยู่
ในสมัยเดียวกันกับรูปพระนารายณ์บรรทม
สินธุ์ของทับหลังชั้นล่าง และข้าพเจ้าคิดว่า
อายุระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐—๑๕๕๐ ก่อน
รัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ.
๑๕๔๕—๑๕๙๓) อาจจะเหมาะสำหรับ
ทับหลังทั้งสองชั้น

เวลาประมาณ ๑๐.๐๐ น. ออกจาก
อำเภอขุนหารไปยังปราสาทบ้านเยอร์
ตำบลปราสาทเยอร์ กิ่งอำเภอไพรบึง
จังหวัดศรีสะเกษ ปราสาทแห่งนี้แต่เดิม
คงมีขนาดกว้างใหญ่ เพราะยังคงมีซาก
กำแพงก่อด้วยศิลาแลงล้อมรอบอยู่ด้านละ
ประมาณ ๔๐ เมตร ตัวปราสาทหันหน้าไป
ทางทิศตะวันออก ก่อด้วยอิฐ ปัจจุบัน
พังทลายไปหมดแล้ว คงเหลือแต่ทับหลัง
และเสาศิลาปรากฏอยู่ ๒ แห่ง ทับหลังชั้น
นอกทางทิศตะวันออกตรงกลางสลักเป็น
รูปพระอินทร์กำลังทรงช้างเอราวัณอยู่ภายใน
ซุ้ม มีลายท่อนพวงมาลัยออกจากตรง
กลางเบื้องล่าง ที่ปลายท่อนพวงมาลัยด้าน
นอกเป็นรูปหน้ากาลหันด้านข้างกำลังกาย

นาค ๓ เศียร นาคไม่มีรัศมีประกอบและมี
รูปครุฑกำลังยืนอยู่ข้างบนอีกต่อหนึ่ง รูป
ครุฑนั้นมีแต่ปีกไม่มีแขน (รูปที่ ๑๗) ลักษณะ
ตั้งกล่าวแสดงให้เห็นว่าสร้างขึ้นในระหว่าง
พ.ศ. ๑๕๕๐—๑๖๕๐ อย่างเห็นได้ชัด เบื้อง
หลังทับหลังชั้นนี้มีเสาประดับกรอบประติ
มากรรมจากศิลาอยู่ ๒ หลัก แล้วจึงถึงกรอบ
ประตูด้านในอีกชั้นหนึ่งมีทับหลังสลักเป็น
ภาพบุคคลกำลังนั่งชันเข่าอยู่ในซุ้ม
เหนือหน้ากาล มีลายท่อนพวงมาลัยออก
จากปากกาล (รูปที่ ๑๘) ถ้าเทียบทับหลัง
ชั้นนี้กับทับหลังที่ปราสาทใบแบก (รูปที่ ๑๙)
แล้ว จะเห็นว่ามัลักษณะใกล้เคียงกัน คือ
อาจหมายถึงภาพพระอิศวรก็ได้ และทับ
หลังที่ปราสาทบ้านเยอร์นั้นคงจะสลักขึ้น
หลังกว่าทับหลังที่ปราสาทใบแบกเล็กน้อย
บนเสาทงด้านซ้ายมือของทับหลังรูปพระ
อิศวรทรงหน้ากาล มีโกลนรูปลายก้าน
ขดตั้งซ้อนกันขึ้นไป แต่ยังไม่สำเร็จ
แต่ลายก้านขดนี้ก็อาจสังเกตเห็นได้ว่าไม่มี
ลายบัวขาบประกอบ ไม่มีลวดลายวงแหวนสวม
และสลักไม่เต็มพื้นที่ของเสาด้านเหนือ
จึงคงสลักขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๕๐
เช่นเดียวกัน

เวลาประมาณ ๑๑.๒๐ น. ออกจาก

๕๖๐ โบราณคดี

ปราสาทบ้านเขยร์กลับไปยังอำเภอชุนันซ์ และจากอำเภอชุนันซ์ ก็ย้อนกลับตามทางเดิมไปยังอำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์อีก โดยตรงไปยังปราสาทภูมิโพน บ้านตม ตำบลตม อำเภอสังขะ ห่างจากที่ว่าการอำเภอมาทางทิศใต้ประมาณ ๘.๕๐๐ กิโลเมตร

ความจริงปราสาทภูมิโพนนี้ คุณมานิต วัลลิโภคม อดีตภัณฑารักษ์พิเศษ กรมศิลปากรได้เคยไปสำรวจไว้แล้วระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๓—๒๕๐๔ ดังปรากฏอยู่ในหนังสือรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค ๒ ซึ่งตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ นั้นแล้ว แต่น่าเสียดายที่ว่ากรมศิลปากรมิได้คิดทะนุบำรุงรักษามาตั้งแต่ครั้งนั้น เมื่อคณะโบราณคดีไปสำรวจ จึงปรากฏว่าทับหลังศิลาของวิหารอิฐซึ่งตั้งอยู่ทางทิศเหนือนั้น ได้ถูกยกลงมาวางไว้บนดิน และตัววิหารเองก็ถูกขุดคุ้ยเสียหายเหลือแต่เพียงคานหน้าเท่านั้น ทับหลังวิหารชิ้นหนึ่งคงมามาก และคงสลักขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๐—๑๒๕๐ ตรงกลางเป็นรูปเหรียญหรือรูปไข่ ๓ วง ซึ่งมีลวดลายประกอบ แต่บนส่วนที่ยื่นออกมาตรงกลาง (ซึ่งปัจจุบันหักหายไป

หมดแล้วนั้น) เรียบไม่มีลวดลาย ด้านหลังมีลายวงโค้งซึ่งเกือบจะเป็นลายเส้นตรงอยู่แล้ว มีลายแนวลูกประคำประกอบอยู่เบื้องล่าง ที่ปลายทั้งสองด้านมีลวดลาย และมีรูปสัตว์ครึ่งนกครึ่งสิงห์ประกอบอยู่ใต้ลายรูปเหรียญมีลายพวงมาลัยและอุบะ ซึ่งสลักคล้ายของจริงมาก (รูปที่ ๑๙) เนื่องจากทับหลังแบบนี้เก่าและหาได้ยากมากภายในประเทศไทย ทางคณะโบราณคดีจึงแจ้งให้เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรมาเก็บไปรักษา ซึ่งปัจจุบันรักษาอยู่ที่หน่วยศิลปากรที่ ๖ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เสาศิลาหักคู่ซึ่งรองรับทับหลังอยู่ก็พลอยสูญหายไปด้วย ถ้าสังเกตดูจากภาพถ่ายรูปที่ ๗๗ ในหนังสือรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค ๒ ก็จะทำให้เห็นว่าคงสลักขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๐—๑๒๕๐ เช่นเดียวกัน เพราะเป็นเสากลม บัวหัวเสาเป็นรูปคล้ายผ้าโพกหัวแขก ลายที่ด้านบนของเสาเป็นลายพวงมาลัยและอุบะมีลายเส้นนูนคันอยู่ข้างล่าง แล้วจึงมีลายวงแหวนที่กึ่งกลางของเสา และมีลายที่โคนเสาอีก ทางคณะโบราณคดีได้พยายามติดตามหาเสาคู่นี้ ปรากฏว่ามีชาวบ้านบางคนได้เก็บ

รักษาไว้เฉพะสวัสดายเป็น
ก่อน ๆ เสียแล้ว และบาง
ก่อนใช้เป็นหิน
ล้นมีคเสียแล้วก็มี

สำหรับปราสาทอิฐซึ่ง
ไต้ันหันหน้าไปทางทิศ
ยังคงอยู่ในสภาพดีพอใช้
เข้าใจว่าสร้างขึ้น
ในเวลาไล่เลี่ยกับวิหาร
แม้ทับหลังศิลาเหนือประตู
แต่ลายศิลาเหลือทับหลัง
และรูปนกป็นสิงห์ซึ่ง
ปรากฏอยู่บนทับหลัง
แสดงว่าคงสร้างขึ้น
ระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๐—
๑๒๕๐ เช่นเดียวกับ
หลังคาทางทิศและบน
ด้านมีรูปจำลองปราสาท
มีเสาดัดกับผนังประดับ
ด้านหน้ายังมีผนัง
เคยมีผู้มาขุดและพบ
เช่นเดียวกับวางอยู่
ที่ ๒๐) ภายในปราสาท
(ทิศเหนือ) ซึ่ง
เดิม มีโสมสูตรคือ
ระบายน้ำนอก
ปราสาทมีหลุมกล
ซึ่งเดิมคงใช้
ตั้งเสาไม้สำหรับ

ที่ผนังทิศตะวันตก
เจาะลึกเข้าไปในผนัง
อาจใช้สำหรับตั้ง
ซุ้มขึ้นไปมี
สอดอยู่ตรงกลาง
ภายในทั้งสี่มุม
อิฐ ยังไม่ทราบ
แต่คิดว่าอาจเป็น

ทางทิศใต้ของปราสาท
ฐานศิลาแลงของปราสาท
อาจก่อสร้างขึ้น
แล้ว ได้พบรูป
เชื่อกันว่าเป็น
แต่ชำรุดมาก
ปรากฏว่าได้
สถาปณิโพน
สมุทแห่งชาติ
ด้านตัวอักษร
ศตวรรษที่ ๑๕—
ภาษาสันสกฤต
ขอม ในจารึก
ราชโองการของ
จะเป็นพระเจ้า
๑๕๑๑—
๑๕๔๔) ทรงสั่ง

๕๘๑โบราณคดี

ท้องถิ่นที่มีนามว่ากฤตชัยนิคร จารึกหลัก
หินก่อสร้างขึ้นภายหลังวิหารและปราสาทที่
กล่าวมาแล้วเป็นแน่

เกี่ยวกับปราสาทภูมิโพนนี้ นาย
สมิทธิ ศิริภักดิ์ ซึ่งขณะนั้นยังคงเป็นนัก
ศึกษาอยู่ในคณะโบราณคดี ได้ร่วมเดินทาง
ไปกับศาสตราจารย์บวสเชอลีเย่้อีกครั้ง
หนึ่ง และได้ลองทำการขุดแต่งดู ปรากฏ

ว่าปราสาทที่ปราสาทภูมิโพนนี้แต่เดิมอาจ
มี ๓ หลัง ตั้งอยู่บนฐานอันเดียวกัน
แต่สองหลังพังไปหมดแล้ว คงเหลืออยู่แต่
เพียงหลังเดียวทางทิศใต้เท่านั้น

เวลา ๑๕.๔๐ น. ออกเดินทางจาก
ปราสาทภูมิโพนกลับมาพักที่โรงแรมเอรา
วัน อำเภอมือง จังหวัดสุรินทร์
วันที่ ๒๗ มีนาคม ออกเดินทาง
กลับกรุงเทพฯ.

100 ปี ศาสตราจารย์
หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

A study trip to the antiquities in Prachinburi, Buriram, Surin, and Sisaket

Professor M.C. Subhadradis Diskul

Summary

From March 21–27, 1970, the Faculty of Archaeology made a study trip to Prachinburi, Buriram, Surin and Sisaket and upon surveying certain antiquities there, some already known, others first discovered during this trip, the staff came to the following conclusions:

1. The stone image of Avalokitesvara Bodhisattva at a Chinese shrine of Amphoe Aranya Pratet, Prachinburi (fig. 1): in the author's opinion the head might date back to the 8th–9th century A.D. but the body was of more recent origin. It is now totally covered with bronze.

2. Muang Pai an ancient town, about 12 km. from the Amphoe Aranya Pratet office: it probably belongs to the Dvaravati period (7th–11th century) and

some monuments inside were modified during the Lopburi period about the beginning of the 13th century.

3. Prasat Khao Noi on a hill near Wat Chompu Khampra, Tambon Nong Sai, Amphoe Aranya Pratet: only the middle brick Prasat is still standing (figs. 2–5). The other two of the same material situated in the same line have crumbled. Could the date of the Prasat be about the first half of the 9th century? Its lintel of the Sambor style has been brought from elsewhere.

4. A stone column of a Khmer Prasat, 150 cm. high, was discovered on this trip in Amphoe Vathana Nakhon, Prachinburi (fig. 6). It probably dates about 650 A.D. The temple has yet to be discovered.

5. Three stone lintels from the three Prang of Prasat Bai Baek, King Amphoe Ban Kruat, Buriram (figs. 7-9): they probably date from the second half of the 10th century and could they respectively represent Brahma, Vishnu and Siva? The three Prang are in brick with a stone door-frame (fig. 10) facing west, surrounded by two brick walls with earth in between and pierced into a stone gate (fig. 11).

6. A monument of solid brick in Wat Pothipriksa or Wat Ban Chek, Amphoe Khukhan, Sisaket: it might belong to the Ayudhya period (fig. 12).

7. Prasat Tamnak Sai in Amphoe Khun Harn, Sisaket (figs. 13-14): it is made of brick with stone lintel and door-frame. It is difficult to determine the date as the sculptures on the lintel, columns and door-frame do not belong to the same period. It might date from the 11th-12th century. A moon-stone which is said to have been removed to Wat Samrong Kiat which is nearby, however, seems to date back to the late 7th century (fig. 15).

8. Two stone lintels at Phu Fai, Tambon Pran, Amphoe Khun Harn: the upper one is difficult to date but the lower one might be attributed to the 11th-12th century (fig. 16).

9. Prasat Ban Yoe, Tambon Prasat Yoe, King Amphoe Prai Bung, Sisaket,

with their two lintels (figs. 17-18): this can be easily dated as belonging to the Khmer Baphuon style about the 11th century.

10. The last monument to be visited during this trip is Prasat Phum Pon, Ban Dom, Tambon Dom, Amphoe Sangkha, Surin: the brick Prasat is still standing (fig. 20). A stone lintel of the rectangular brick building nearby on the north was destroyed in some parts and had been left by robbers on the ground for some time (fig. 19). It is now safely preserved in the Silpakorn Branch at Amphoe Pimai, Korat (Nakhon Ratchasima). Some pieces of stone columns dating from about the same period (second half of the 7th century), also destroyed by vandalism, are now kept in the Faculty of Archaeology Museum. According to Professor Boisselier who later excavated around this site, there were originally three brick Prasat on the same base, only the southern one of which still stands to this day (fig. 20).

The author has discussed in details with Professor Boisselier the dates of some of these ancient monuments. His letter in French, which will render great help to historians of Khmer art (though sometimes contradictory to the opinion of the author) is herewith published with his permission.

le 9 mai 1970,
Cher Prince,

J'ai bien reçu votre lettre du 30 avril et les photographies que vous voulez bien me soumettre m'intéressent vivement parce qu'elles apportent une preuve nouvelle de l'originalité de l'art khmer des provinces au Nord des Dangrèk; voilà ce que je pense de chacune d'elles :

n° 1: (fig. 6) Il est bien difficile de dire si nous sommes en présence d'une colonnette du style de Sambor parce que la classification Stern-G. de Coral-Ré-musat est, pour l'art préangkorien, typologique. En fait, chaque monument, ou presque, a son type propre de colonnettes durant cette période et la composition de Sambor S. 1 n'existe, en fait, que dans ce seul monument... Mais la composition de la pièce de Vadhana Nakhon se rapporte sans doute à l'art des 2e et 3e quarts du VIIe s. et doit être considérée comme appartenant à l'ensemble le plus ancien, sans qu'on puisse faire une différence

nette entre style de Sambor et st. de Prei Kmeng qui ne sont bien différenciés que pour les linteaux. Personnellement, j'inclinerais à rapprocher cette colonnette du beau linteau, trouvé aussi dans la prov. de Prachinburi, où les makara des extrémités sont remplacés par des hamsa divergents (j'ignore où cette pièce est déposée et n'en connais que la photo).

n° 2-5: (figs 2-5) Ce linteau est le premier du style de Sambor (c'est-à-dire avec l'arc formé de quatre arcatures et portant trois médaillons) que je rencontre en Thaïlande, tous les autres linteaux à makara s'apparentaient à la variante de Thala Borivat de P. Dupont (que je crois, en accord avec M. Bénisti, un peu plus ancienne que le type Sambor proprement-dit). Mais il s'agit, à Khao Noi, d'un linteau réemployé dont les extrémités ont été rognées pour l'utiliser dans un sanctuaire qui doit appartenir à la fin du Xe s. ou peut-être même au début du XIe. En effet, en dépit de la

simplicité de sa composition, la colonnette a un bulbe fort peu marqué qui invite à la considérer comme en marge des grands classements proposés pour Angkor (il n'est, d'ailleurs, pas impossible qu'elle soit, aussi réemployée et il faudrait la dégager pour s'en assurer : la composition de la base, et surtout du dé, est toujours très instructive). Mais, à mes yeux, c'est l'architecture du sanctuaire qui fixe sa date. Tous les prasat, jusqu'à la fin du IXe s., comportent des pilastres aux angles qui sont abandonnés à partir de la fondation d'Angkor. Quant au fronton, qui rappelle un peu l'arc en U renversé, c'est une composition peu attestée mais employée pour les sanctuaires de Banteay Srei. Et, pour moi, c'est l'absence des pilastres et le dessin du fronton qui nous donnent la date approximative du prasat.

n° 6-9 : (figs. 13-14) Le problème de Prasat Tamnak Sai est difficile à résoudre car le sanctuaire est si ruiné qu'il ne nous apprend pas grand' chose dans le domaine de la construction. Pourtant, la porte, avec son cadre assemblé d'équerre et sa mouluration en faible relief, fait penser à l'art de Jayavarman VII; il en est de même pour les colonnettes très chargées, où seule la bague centrale montre une composition un peu différente de celles des autres bagues; le traitement, avec la languette conservée aux faces externes est aussi un signe tardif (cf. fig. 42 b, du Manuel) qui n'apparaît pas avant la fin du XIe s. au plus tôt (celles du Bâphôn semblent plus tardives que l'ensemble du monument). Colonnettes et cadre de porte m'invitent à attribuer le prasat

au milieu du XIIe s. environ. Reste le problème du linteau, fort embarrassant : c'est une pièce aberrante, à tout point de vue, qui ne trouve place dans aucune des catégories actuellement définies. En effet, les extrémités, avec leurs consoles, les crosses qui se divisent en deux, sont incontestablement préangkoriennes; il en est de même pour la frise inférieure mais le vêtement et la coiffure de Nārāyana sont déroutants, le vêtement plissé et le mukuta conique n'apparaissant, au plus tôt qu'avec le style de Prah Kô (peut-être fin du style du Kulên?, au moins pour le mukuta). Mais une date d'environ le milieu du IXe s., satisfaisante pour le linteau, ne peut être retenue que si sa frise supérieure, probablement sculptée dans un bloc indépendant, a été achevée à une date plus basse car l'image de Brahmā ne saurait être antérieure à la première moitié du Xe s. (peut-être même le mukuta de Vishnu aurait-il été achevé au même moment car il est très "style de Koh Ker"). De toute façon, ce linteau si déroutant a été réemployé à Prasat Tamnak Sai parce que les colonnettes ne correspondent pas à toute la largeur des consoles.

n° 10 : (fig. 16) Ce linteau de Phu Fai me dérouté aussi car il est d'une facture plutôt provinciale et ne comporte pas beaucoup de particularités déterminantes. La parure, le jatāmukuta de Vishnu (on attendrait ici un kiritamukuta) sont d'environ le milieu du Xe s., comme tous les jaāmukuta, le sampot, la moustache de Vishnu. La date paraît acceptable pour le traitement du nāga (dont les diadèmes

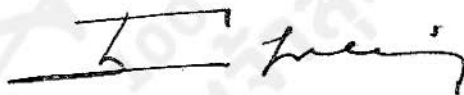

rappellent le style de Koh Ker alors qu'on n'en attendrait pas ici...). Reste le problème de la pièce posée au dessus de ce linteau; c'est manifestement un autre linteau, exceptionnellement bas, dont la composition rappelle un peu l'art préangkorien mais aussi l'avant-corps du sanct. central de Banteay Srei (portes N. et S.), la petite figure du médaillon central pourrait être attribuée à, environ, la même période que le Vishnu couché et je pense qu'une date comprise dans la seconde moitié du Xe s., probablement antérieure au règne de Sūryavarman I, conviendrait assez bien à cet ensemble.

n° 11-15 : (figs. 7-11) L'architecture de Pr. Bai Baek ne nous apporte pas de renseignements précis: date comprise entre la fin du IXe et milieu du XIIe s. mais la composition des linteaux, le style du kirtimukha, donneraient dernier tiers du Xe s. à début du XIe (environ

style des Khleang). Malheureusement, je ne suis pas sûr de l'identité de la divinité sur le kirtimukha: le plus souvent, c'est Indra qui est ainsi figuré, mais il tient alors le vajra et l'attribut représenté n'est certainement pas un vajra. Ce pourrait être un lotus bleu qui conviendrait à Siva, mais la forme n'est pas facile à reconnaître. Pour Siva, qui semble pouvoir être figuré dans cette attitude, il faudrait le trisúla ou le lotus bleu mais je ne distingue rien de bien net. Une représentation des dieux de la Trimūrti sur les linteaux est assez rare et il faudrait tâcher de reconnaître quel linteau occupait le centre. En principe, ce devrait être Siva, avec Vishnu à sa gauche et Brahmā à sa droite.

En attendant le plaisir, je l'espère, de bientôt vous revoir, je vous prie, Attente, de croire à l'expression de mes sentiments les plus distingués et bien sincèrement dévoués.

Jean Brunauer
25, rue de la République
94. Charenton,
France

๑. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ศิลา ศิลปลพบุรี
พุทธศตวรรษที่ ๘-๙
1. Avalokitesvara Bodhisattva, Stone.
Lopburi style, 8th – 9th century A.D.

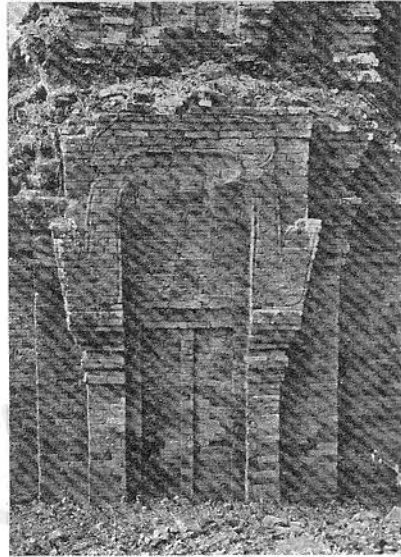
๒. ปราสาทเขาน้อย อ. อรัญญประเทศ จ. ปราจีนบุรี
ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๙
2. Prasat Khao Noi, Aranya Prates, Prachinburi. Lopburi style, 9th century A.D. ?

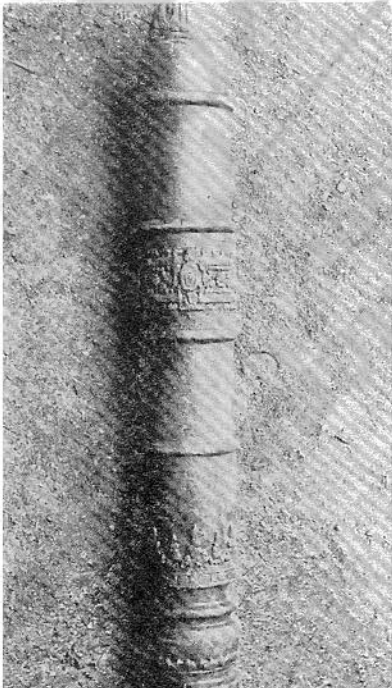
๓. ทับหลังปราสาทเขาน้อย ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๗
3. Lintel of Prasat Khao Noi. Lopburi style, 7th century A.D.

๔. ด้านหน้าปราสาทเขาน้อย ศิลปลพบุรี
พุทธศตวรรษที่ ๑๔
4. Front view of Prasat Khao Noi.
Lopburi style, 9th century A.D. ?

๕. หน้านับทิศใต้ของปราสาทเขาน้อย ศิลปลพบุรี
พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ?
5. Southern pediment of Prasat Khao Noi.
Lopburi style, 9th century A.D. ?

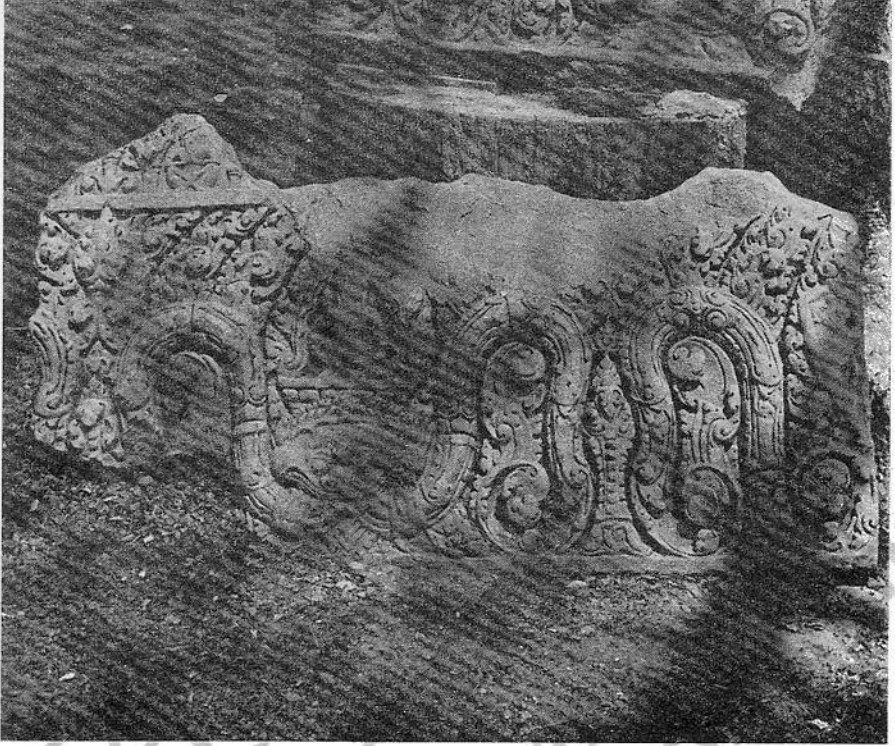
๖. เสาประดับกรอบประตูศิลา ศิลปลพบุรี ราว พ.ศ.
๑๒๐๐
6. Stone column. Lopburi style. About the
middle of 7th century A.D.

๗. ทับหลังศิลาจากปราสาทใบแบก กิ่งอำเภอบ้านกรวด จ. บุรีรัมย์ แสดงภาพพระพรหมทรงหงส์ ศิลป
ลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗
7. Stone lintel from Prasat Bai Baek, King Amphoe Ban Kruat, Buriram, representing
Brahma on hamsa. Lopburi style, 11th century A.D.

๘. ทับหลังศิลาจากปราสาทใบแบก แสดงภาพพระนารายณ์ทรงครุฑ ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗
8. Stone lintel from Prasat Bai Baek, representing Vishnu on Garuda. Lopburi style,
11th century A.D.

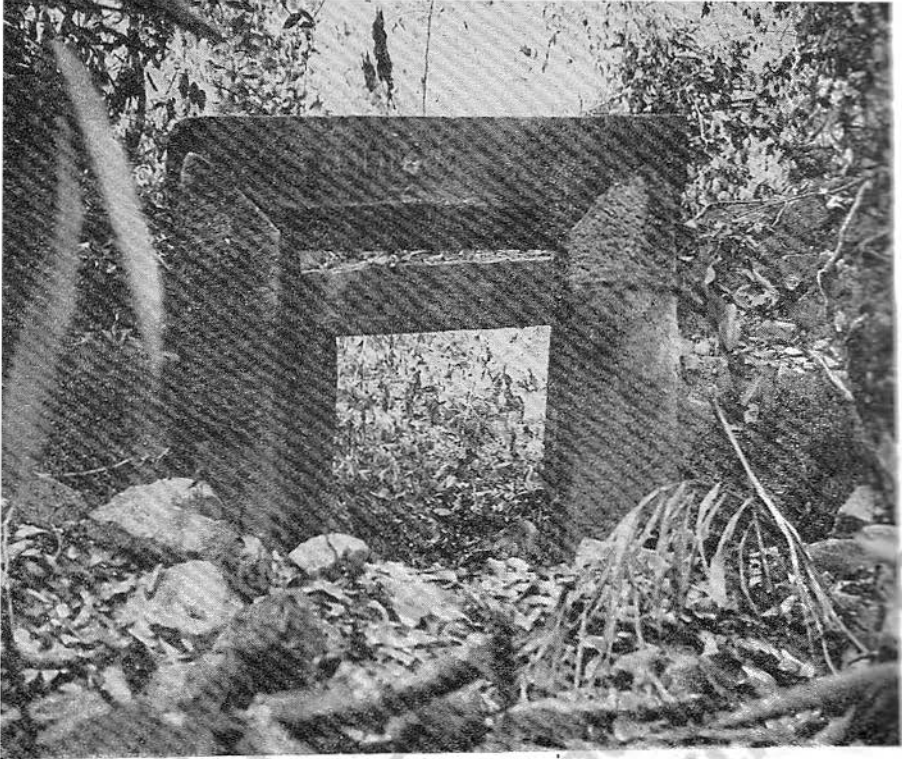
๘. ทับหลังศิลาจากปราสาทไบบะแบก แสดงภาพพระอิศวร ? ศิลปดลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

9. Stone lintel from Prasat Bai Baek, representing Siva? Lopburi style, 11th century A.D.

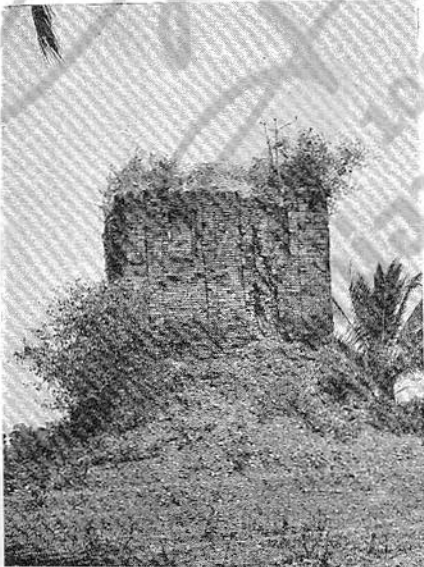

๑๐. ปราสาทไบบะแบก พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

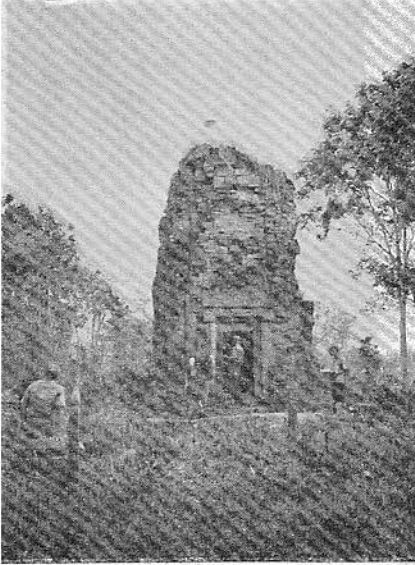
10. Prasat Bai Baek. 11th century A.D.

๑๑. ประตูกิลา ปราสาทไบบแมก พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗
11. Stone gate, Prasat Bai Baek. 11th century A.D

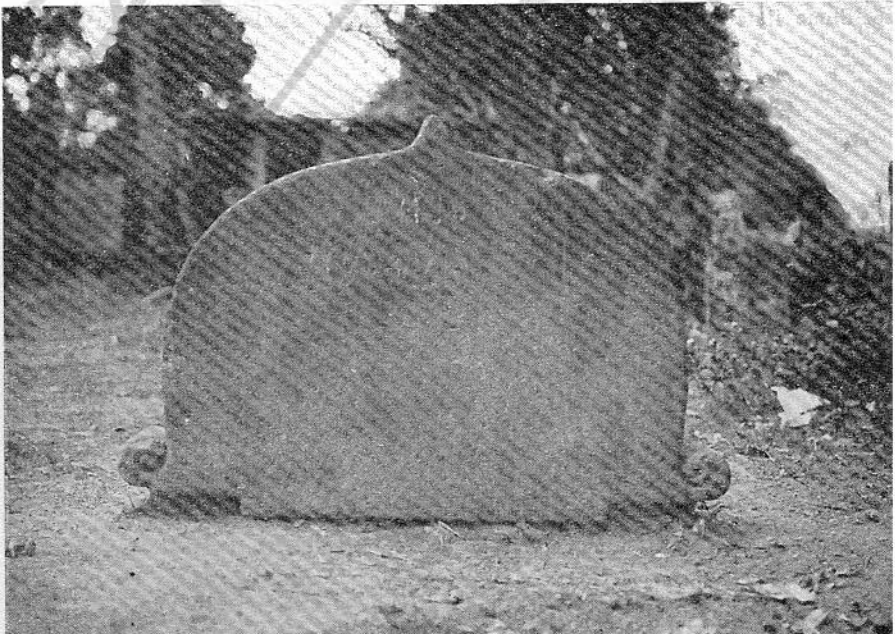
๑๒. ปราสาทบ้านเจ๊ก อ. ขุขันธ์ จ. ศรีสะเกษ
ศิลปะอยุธยา ?
12. Prasat Ban Chek, Amphoe Khukhan,
Sisaket. Ayudhya style ?

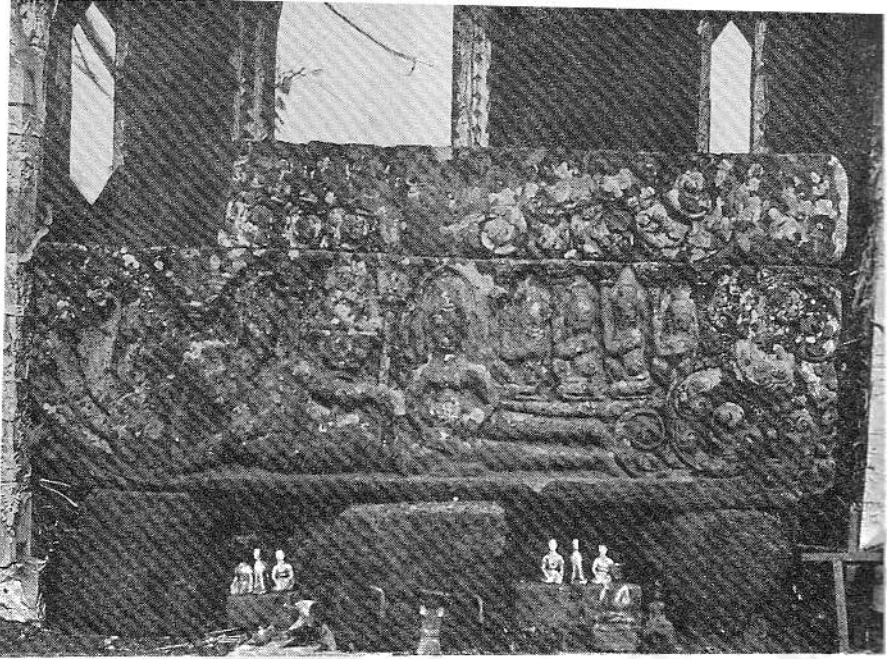

๑๓. ปราสาทตำหนักไทร อ. ขุนหาญ จ. ศรีสะเกษ
ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๘
13. Prasat Tamnak Sai, Amphoe Khun
Harn, Sisaket. Lopburi style, late
12th – early 13th century A.D.

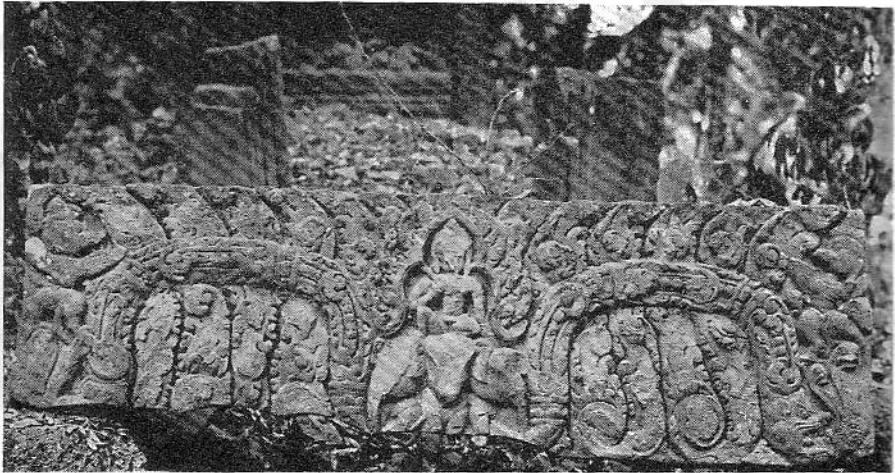
๑๔. ด้านหน้าปราสาทตำหนักไทร ศิลปลพบุรี
14. Front view of Prasat Tamnak Sai.
Lopburi style.

๑๖. ทับหลังศิลา บนคูน้ำ อ. ชุนหาญ จ. ศรีสะเกษ ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ?

16. Stone lintels on Phu Fai, Amphoe Khun Harn, Sisaket. Lopburi style, 11th century A.D. ?

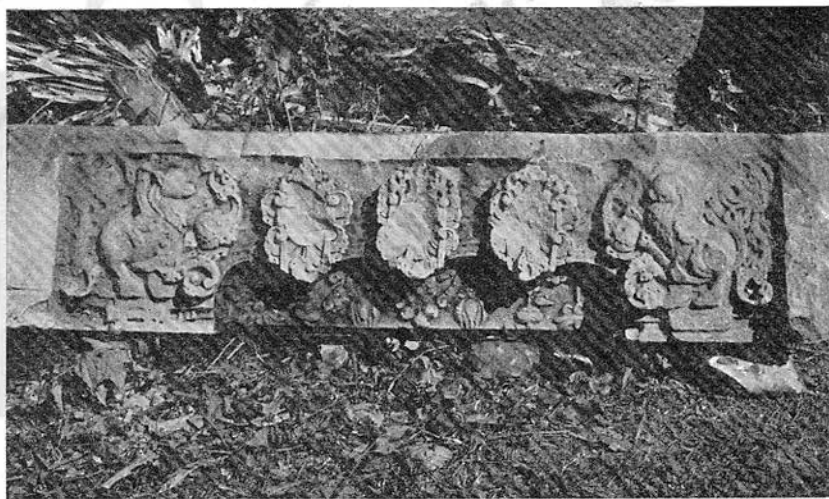
๑๗. ทับหลังศิลาที่ปราสาทบ้านเขยอ อ. ชุนหาญ จ. ศรีสะเกษ แสดงภาพ พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖

17. Stone lintel at Prasat Ban Yoe, Amphoe Khun Harn, Sisaket, representing Indra on Airavata. Lopburi style, 11th century A.D.

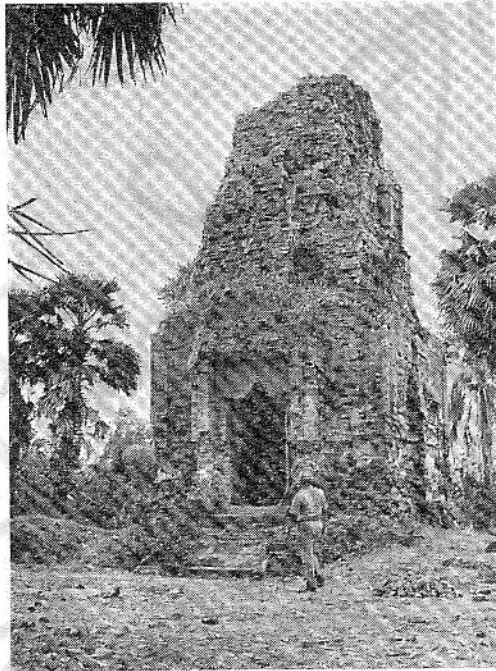

๑๘. ทับหลังศิลาที่ปราสาทบ้านเขอ์ แสดงภาพพระอิศวร ? ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖
18. Stone lintel at Prasat Ban Yoe, representing Siva? Lopburi style, 11th century A.D.

๑๙. ทับหลังศิลาที่วิหาร ปราสาทภูมิโพน ต. ดม อ. สังขะ จ. สุรินทร์ ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๓
19. Stone lintel of a vihara at Prasat Phumpon, Tambon Dom, Amphoe Sangkha, Surin.
Lopburi style, 8th century A.D.

๒๐. ปราสาทภูมิโพน ศิลปดพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๓
20. Prasat Phumpon. Lopburi style, 8th
century A.D.